

به نام خداوند جان و خرد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی
پایان نامه جهت اخذ دوره کارشناسی ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی

عنوان:

تحلیل گفتمان انتقادی هویت ایرانی در داستان سیاوش شاهنامه فردوسی

استاد راهنما:

دکتر علی یوسفی

استادان مشاور:

دکتر محمدرضا هاشمی

دکتر غلامرضا صدیق اورعی

دانشجو:

زهرا بستان

تیر ۱۳۹۰

اظهارنامه

اینجانب زهرا بستان دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته پژوهش علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده رساله/پایان نامه: "تحلیل گفتمان انتقادی هویت ایرانی در داستان سیاوش شاهنامه فردوسی" تحت راهنمایی دکتر علی یوسفی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این رساله/پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در رساله/پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد » و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله/پایان نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله/پایان نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

امضای دانشجو

تاریخ

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله/پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

تقدیم به اندیشورانی که آزادی و سربلندی ایران زمین

همت‌هماره‌ی آنان است.

مشکر و قدردانی

ضمن حمد و سپاس به درگاه ایزدمنان، وظیفه خود می‌دانم از افرادی که به نحوی مراد تهیه و تدوین این پایان نامه یاری نمودند، مشکر و قدردانی نمایم.

بدین وسیله از استاد ارجمند جناب آقای دکتر علی یوسفی که راهنمایی این پایان نامه را به عهده گرفتند و مراد انجام آن یاری نمودند، سپاسگزارم.

هم چنین خود را وام دار حیات های بی دریغ استاد صبور و کراتقدرم جناب آقای دکتر سید محمد رضا هاشمی می‌دانم که با صبوری و صفت ناپذیر در گام به گام این تحقیق همراهیم

نمودند. همین طور از استاد محترم جناب آقای دکتر غلامرضا صدیق اورعی به خاطر راهنمودهای بی‌دریغ در طی این مسیر قدردانی می‌کنم.

هم چنین از اساتید فریخته و کراتقدر جناب آقای دکتر فوجی و جناب آقای دکتر قاضی، از اساتید گروه زبان و ادبیات فارسی، که از پرتو هدایتشان بهره‌مند وافر بردم، بی-

نهایت سپاسگزارم.

بسمه تعالی
 مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
 دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: تحلیل گفتمان انتقادی هویت ایرانی در داستان سیاوش شاهنامه فردوسی

نام نویسنده: زهرا بستان

نام استاد(ان) راهنما: دکتر علی یوسفی

نام استاد(ان) مشاور: دکتر محمد رضا هاشمی - دکتر غلامرضا صدیق اورعی

رشته تحصیلی: پژوهشگری علوم اجتماعی	گروه: علوم اجتماعی	دانشکده: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی
تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۴/۲۵	تعداد صفحات: ۱۴۴	تاریخ تصویب: ۸۹/۳/۳۰
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد		

چکیده رساله/پایان نامه: هویت از زمانی شکل می‌گیرد که فرد از خود می‌پرسد "کیستم؟". در حقیقت با پرسش از "کیستی" امور به دنبال پی بردن به معنای آن هستیم. فارغ از جامعه‌ای خاص چون ایران، "حماسه‌ها و اسطوره‌های ملی" یکی از عناصر مهم هویتی و متمایزکننده جوامع به شمار می‌آیند. شاهنامه فردوسی در بردارنده بخش عمده‌ای از اسطوره‌ها، حماسه‌ها و تاریخ جامعه ایران است که با روایت گذشته ایرانیان و چگونگی تداوم یافتن سرزمین ایران در برخورد با عناصر انیرانی، انتقال دهنده بخش عمده‌ای از عناصر هویت ایرانی تا به امروز بوده است. در این تحقیق هویت ایرانی به معنای دلبستگی عاطفی و تعهد نسبت به میراث فرهنگی، میراث سیاسی و تبار مشترک ایرانی است. به منظور شناخت هویت ایرانی و تقابل آن با غیر ایرانی و بستر زمانی و مکانی بوجود آورنده شاهنامه، از روش تحلیل گفتمان انتقادی استفاده شده است. و با ترکیبی از نظریات لاکلا و موفه، ون دایک و فرکلاف به تحلیل گفتمان هویت ایرانی و انیرانی در داستان سیاوش پرداخته شده است. در سطح توصیف، واژگان از حیث معنای هویت ایرانی و انیرانی تحلیل شده اند. در سطح تفسیر نیز با بررسی بینامتنیت عمودی از طریق متنیت متن و ژانر، هویت ایرانی در لایه‌های پنهانی متن بازنمایی شده است، و در سطح تبیین نیز انعکاس شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در متن واکاوی شده است. یافته‌های تحقیق نشان داده است که بعد میراث سیاسی در هر دو گفتمان هویت ایرانی و انیرانی از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است، در واقع فردوسی با توجه به شرایط زمان خویش و غلبه اعراب بر ایران سعی در ارائه ایده سیاسی خود در قالب شاهی آرمانی داشته است. بنابراین شاه آرمانی با ویژگی فر ایزدی، داد و خرد به عنوان دال مرکزی گفتمان هویت ایرانی بوده است و در مقابل از شاه انیرانی به عنوان دال مرکزی هویت انیرانی، که فاقد فره ایزدی، داد و خرد است، مشروعیت زدایی شده است.

امضای استاد راهنما:	کلید واژه:
تاریخ:	۱. هویت ایرانی ۲. تحلیل گفتمان انتقادی ۳. داستان سیاوش ۴. شاهنامه فردوسی

فهرست مطالب

شماره صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

۲	۱-۱- بیان مسئله
۵	۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق
۶	۳-۱- اهداف تحقیق
۶	۴-۱- سوالات اساسی تحقیق
۷	۵-۱- تعریف مفاهیم

فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق

۱۰	۱-۲- پیشینه نظری هویت جمعی
۱۰	۱-۱-۲- مفهوم هویت در علوم اجتماعی
۱۱	۲-۱-۱-۲- هویت در روانشناسی اجتماعی
۱۲	۳-۱-۱-۲- هویت در جامعه شناسی
۱۲	۱-۳-۱-۱-۲- هویت و همبستگی اجتماعی دورکیم
۱۳	۲-۳-۱-۱-۲- هویت و نظریه پردازان کنش متقابل نمادین
۱۳	۱-۲-۳-۱-۱-۲- نظریه برجستگی هویت استرایکر
۱۴	۲-۲-۳-۱-۱-۲- نظریه هویت اجتماعی ریچارد جنکینز
۱۵	۴-۱-۱-۲- نگرشهای نوین به هویت
۱۵	۱-۴-۱-۱-۲- پست مدرنیسم و هویت
۱۶	۲-۴-۱-۱-۲- هویت و گفتمان
۱۸	۳-۴-۱-۱-۲- هویت و قدرت
۱۸	۲-۱-۲- مفهوم ملت و پیدایش آن در ایران
۱۹	۱-۲-۱-۲- کهن گرایی / ازلی انگاری

عنوان

شماره صفحه

..... ۲۰	۲-۲-۱-۲- نوگرایی/ابزار گرایی
..... ۲۱	۳-۲-۱-۲- رویکرد میانه یا تاریخی نگر
..... ۲۳	۳-۱-۲- شکل گیری مفهوم هویت ایرانی و هویت ملی
..... ۲۸	۴-۱-۲- روایت‌های سه گانه از "هویت ملی ایرانی"
..... ۲۸	۱-۴-۱-۲- روایت ملت پرستانه
..... ۲۹	۲-۴-۱-۲- روایت مُدرن و پُست‌مُدرن
..... ۲۹	۳-۴-۱-۲- روایت تاریخی‌نگر
..... ۳۰	۲-۲- پیشینه تجربی هویت جمعی
..... ۳۰	۱-۲-۲- پیشینه داخلی هویت جمعی
..... ۳۶	۲-۲-۲- پیشینه خارجی هویت جمعی
..... ۳۸	۳-۲- پیشینه نظری تحلیل گفتمان انتقادی
..... ۳۹	۱-۳-۲- ون دایک
..... ۴۱	۲-۳-۲- نورمن فرکلاف
..... ۴۲	۱-۲-۳-۲- متن
..... ۴۲	۲-۲-۳-۲- کردار گفتمانی
..... ۴۳	۳-۲-۳-۲- کردار اجتماعی
..... ۴۴	۳-۳-۲- لاکلا و موفه
..... ۴۵	۱-۳-۳-۲- شکل گیری هویت در دیدگاه لاکلا و موفه
..... ۴۶	۲-۳-۳-۲- غیریت سازی و هژمونی
..... ۴۷	۴-۲- پیشینه تجربی تحلیل گفتمان
..... ۴۷	۱-۴-۲- پیشینه داخلی تحلیل گفتمان
..... ۴۷	۱-۱-۴-۲- تحلیل گفتمان در متون ادبی
..... ۴۹	۲-۱-۴-۲- تحلیل گفتمان در متون غیرادبی
..... ۵۱	۲-۴-۲- پیشینه خارجی تحلیل گفتمان
..... ۵۴	۵-۲- چارچوب نظری تحقیق.....
..... ۵۴	۱-۵-۲- جمع بندی پیشینه نظری هویت جمعی
..... ۵۶	۲-۵-۲- جمع بندی پیشینه تجربی هویت جمعی
..... ۵۸	۳-۵-۲- جمع بندی پیشینه نظری تحلیل گفتمان

عنوان

شماره صفحه

۲-۵-۴- جمع بندی پیشینه تجربی تحلیل گفتمان

۵۹

۲-۵-۵- چارچوب نظری تحلیل گفتمان هویت ایرانی

۶۰

فصل سوم: روش تحقیق

۳-۱- شیوه انجام تحقیق

۶۴

۳-۱-۱- انتخاب متن

۶۴

۳-۱-۲- تعیین زمان و مکان

۶۵

۳-۱-۳- شناسایی فضای تخصص

۶۵

۳-۱-۴- سطح توصیف

۶۶

۳-۱-۴-۱- بررسی واژگان

۶۶

واحدهای تحقیق:

۶۶

الف. واحد ثبت

۶۷

ب. واحد متن یا زمینه

۶۷

۳-۱-۵- سطح تفسیر

۶۷

۳-۱-۶- سطح تبیین

۶۸

۳-۲- تعریف مولفه های گفتمان هویت ایرانی - ۷۰

۷۰

۳-۲-۱- میراث سیاسی

۷۰

۳-۲-۲- میراث فرهنگی

۷۳

۳-۲-۳- تبار مشترک

۷۶

فصل چهارم: یافته های تحقیق

۴-۱- توصیف هویت ایرانی در داستان سیاوش

۸۰

۴-۱-۱- ابعاد گفتمان هویت ایرانی و ابعاد گفتمان هویت ایرانی در داستان سیاوش

۸۰

۴-۱-۲- برجسته سازی گفتمان هویت ایرانی در قالب واژگان، عبارات و استعارات

۸۸

۴-۱-۳- حاشیه رانی گفتمان هویت ایرانی در قالب واژگان، عبارات و استعارات

۹۱

۴-۲- تفسیر هویت ایرانی در داستان سیاوش

۹۵

۴-۲-۱- برجسته سازی در قالب آیینها، ادیان و کهن الگوهای ایرانی در داستان سیاوش

۹۵

۴-۲-۱-۱- نمود آیینهای باستان به عنوان مولفه ای از هویت ایرانی در داستان سیاوش

۹۵

عنوان

شماره صفحه

.....۹۶.....	۲-۱-۲-۴- نمود ادیان باستان به عنوان مولفه ای از هویت ایرانی در داستان سیاوش
.....۱۰۰.....	۲-۱-۳-۴- روایتی ایرانی از کهن الگوها در داستان سیاوش
.....۱۰۳.....	۲-۲-۴- برجسته سازی هویت ایرانی در ژانر حماسه
.....۱۰۶.....	۳-۴- تبیین چگونگی شکل گیری هویت ایرانی در شاهنامه فردوسی
.....۱۰۶.....	۱-۳-۴- عصر فردوسی و پیش از آن
.....۱۱۱.....	۲-۳-۴- زادگاه فردوسی: توس
.....۱۱۲.....	۳-۳-۴- شاهنامه فردوسی و چگونگی ظهور آن
.....۱۱۴.....	۴-۳-۴- زندگی و عقیده فردوسی
.....۱۱۶.....	۵-۳-۴- نام و شخصیت سیاوش
.....۱۱۷.....	۶-۴-۳- شکل گیری دو گفتمان پس از ورود اعراب به ایران بر مبنای برجسته سازی و حاشیه رانی
.....۱۲۰.....	۷-۴-۳- فردوسی و چگونگی بازتولید گفتمان ایران گرایی

فصل پنجم: نتیجه گیری

.....۱۲۴.....	بحث و نتیجه گیری
.....۱۳۱.....	پیشنهادات
.....۱۳۱.....	مشکلات و محدودیتهای تحقیق
.....۱۳۳.....	منابع و مأخذ

پیوست

.....۱۴۱.....	خلاصه داستان سیاوش
.....۱۴۱.....	قواعد ثبت

فهرست تصاویر

عنوان	شماره صفحه
تصویر ۱-۲- فضای مفهومی گفتمان از دیدگاه لاکلا و موفه	۵۹
تصویر ۱-۳- مراحل تحلیل گفتمان انتقادی داستان سیاوش	۶۹
تصویر ۱-۵- گفتمان هویت ایرانی در داستان سیاوش	۱۲۸

فهرست جداول

جدول ۱-۲- مولفه های هویت ایرانی در پیشینه های تجربی	۵۷
جدول ۲-۲- مولفه های هویت ایرانی	۶۲
جدول ۱-۴- فراوانی مولفه های میراث سیاسی ایرانی و انیرانی در داستان سیاوش	۸۳
جدول ۲-۴- فراوانی مولفه های میراث فرهنگی ایرانی و انیرانی در داستان سیاوش	۸۶
جدول ۳-۴- فراوانی مولفه های تبار مشترک ایرانی و انیرانی در داستان سیاوش	۸۷
جدول ۴-۴- فراوانی ابعاد گفتمان هویت ایرانی و انیرانی در داستان سیاوش	۸۷

فهرست نمودارها

نمودار ۱-۴- ابعاد گفتمان هویت ایرانی	۸۸
نمودار ۱-۴- ابعاد گفتمان هویت انیرانی	۸۸

فصل اول

کلیات تحقیق

شناخت خود و محیط اطراف یکی از بزرگ‌ترین دغدغه‌های بشریت از آغاز تا کنون بوده است و این خصلت انسان را نسبت به سایر موجودات متمایز ساخته است. هویت از زمانی شکل گرفت که افراد از خود پرسیدند «کیستند؟». انسان‌ها با طرح این پرسش و با پاسخ به آن، تصویری از آنچه که هستند یا باید باشند، ارائه کردند و بدین ترتیب مقوله‌ای به نام «هویت» به وجود آمد. هویت در عمل به مفهوم شناسایی و شناساندن است. یعنی انسان‌ها «خود» را در برابر دیگری شناسایی کرده و بر همین اساس خود را به دیگران می‌شناساند (حیدری، ۱۳۸۳: ۳۴۲). اساساً هویت در دو سطح «هویت فردی یا شخصی» و «هویت جمعی» قابل بررسی است. هویت فردی یا شخصیت فردی به درک و تلقی فرد از خود جدا از دیگران اشاره دارد و خود را به عنوان یک فرد یگانه و بی‌همتا می‌شناسد، اما هویت جمعی به درک از خود در پرتو دیگران اشاره دارد. در واقع، هویت به وسیله اجتماع تعریف می‌شود و به وسیله دیگران تشخیص داده می‌شود (حاجیانی، ۱۳۸۸: ۳۳۲). نیاز به درک از خود در سطحی فراشخصی یعنی در سطح یک اجتماع و یک ملت نیز احساس می‌شود، چنان که یکی از مهم‌ترین انواع یا ارجاعات یا منابع هویت جمعی یا هویت اجتماعی، ملت است. در عصر حاضر شناخت درست هویت خویشتن لازمه بقا و تکامل هر قوم و ملت است. کارکرد این نیاز اجتماعی چنان شدید و حیاتی است که ملت‌های جدید و نو پا که در طول تاریخ گذشته موفق به وحدت و تشکیل دولت نشده و به راستی خود آگاهی تاریخی ندارند، امروزه می‌کوشند تا تاریخی برای خود بتراشند و حتی جعل کنند (ثاقب فر، ۱۳۸۳: ۲۴۴).

انسان ایرانی نیز در گردونه تاریخ پرتلاطم و پرفراز و نشیب خود، لحظه‌ای فارغ از دغدغه هویت خویش نبوده است. به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران، هویت ملی ایرانی، همواره از ساختمانی ترکیبی و یا تلفیقی برخوردار بوده است. در سطح عام، ترکیب‌هایی چون هویت ایرانی (ایران پیش از اسلام)، اسلامی و غربی وجود دارد (شمشیری و نوشادی، ۱۳۸۶: ۵۹)، چنان که تاکید بر هر یک از این عناصر فضای گفتمانی خاصی را ایجاد نموده است.

عده‌ای با اعتقاد به «ایرانی بودن» و کلیت تاریخی ایران، عناصری مثل ادبیات فارسی، میراث فرهنگی مشترک و جغرافیای مشترک، عامل برجسته و عمده در تعریف هویت ملی می‌دانند و معتقدند که اسلام عنصر وارداتی است. در حالی که گروه دیگر معتقدند که اسلام پیوند بخش تاریخ ایران به ویژه در دوران اخیر است. گروه سوم نیز فرهنگ و دستاوردهای تمدن غربی را به عنوان ضلع سوم فرهنگ ایرانی می‌دانند. البته کسان دیگری درصدد

تلفیق و ترکیب این عناصر برآمده و هویت ملی ایرانیان را برآیند این سه عنصر می‌دانند. لذا فضای گفتمانی ایران در شرایط کنونی، نشان دهنده شکاف معناداری در چگونگی نگرستن و زاویه دید روشنفکران و آگاهان به مسئله هویت ملی است (قنبریان برزبان، ۱۳۸۳: ۳۷۶)؛ در همین راستا برخی تحقیقات نیز از عدم تعادل در توجه به این سه عنصر هویت در جامعه و نهادهای مختلف آن از جمله در آموزش رسمی این کشور حکایت می‌کنند. شاه سنی با تحلیل کتابهای دوره ابتدایی نتیجه گرفته است که ارزش‌های دینی و سیاسی دارای بیشترین فراوانی در کلیه کتاب‌ها هستند، در حالیکه فراوانی ارزش‌های ملی مشتمل بر شناخت میراث فرهنگی و آثار باستانی ایران، شناخت شخصیت‌های ملی و احترام به میهن کمتر از حد انتظار بوده است (شاه سنی، ۱۳۸۶: ۱۹۴). اکبری و عزیزی (۱۳۸۶) نیز در تحقیق خود نقش فعالیتهای مدارس را در شکل‌دهی هویت ایرانی در دانش‌آموزان کم‌رنگ دانسته‌اند و معتقدند مدارس به درستی آگاهی، تعلق خاطر و پایبندی به ارزش‌ها، باورها، هنجارها، نمادها و اسطوره‌های ملی و آگاهی از جغرافیای ایران و میراث فرهنگی را در دانش‌آموزان ایجاد نکرده‌اند. به عبارت دیگر، فرهنگ اصیل ایرانی در مدارس مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. همچنین سفیری و غفوری (۱۳۸۸) طی بررسی خود پیرامون هویت ملی و دینی جوانان شهر تهران به این نتیجه رسیده‌اند که خانواده‌ها یا جوانان با اسطوره‌های ملی و دینی آشنایی ندارند و هیچ نوع تمایلی نیز در زمینه آشنایی بیشتر یا گرایش بدان ندارند.

از طرفی دیگر، هویت ایرانی در دوره معاصر و سال‌های اخیر به شدت تحت تاثیر فرایند جهانی شدن و روندهای عام گرایانه در سطح بین‌المللی قرار گرفته است (حاجیان، ۱۳۸۸: ۱۴۴) و نگرانی‌های اساسی درباره تداخل و ناسازگاری میان سطوح مختلف هویت جمعی (قومی، ملی و فراملی) وجود دارد (فکوهی، ۱۳۸۱). مجموع این عوامل در کنار فرهنگ سه بعدی (اسلامی- ایرانی- غربی) از چالش‌ها و شاید به تعبیر بهتر از عواملی هستند که تعریف هویت جمعی یک ملت را دشوار کرده است.

با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت موضوع هویت عام اجتماعی یا هویت ملی، یکی از مهم‌ترین مسائل امروز ایران و ایرانیان است و «بر ساختن» هویت جدید ایرانی لازمه زندگی در روزگار حاضر تلقی می‌شود. بدین منظور ناگزیر می‌بایست کار را از سرچشمه آغاز کرد، و روندهای تاریخی شکل‌گیری هویت ایرانی را به دقت دنبال کرد. چنان که جنکینز نیز در بررسی هویت، توجه به عامل زمان و مکان را مهم می‌داند. به اعتقاد وی هویت‌های جمعی به لحاظ مکانی در چارچوب یک سرزمین یا منطقه قرار می‌گیرند. به لحاظ زمانی نیز هویت تداوم دارد و این تداوم اجتماعی، مستلزم فرض کردن یک گذشته معنادار است. گذشته به طور فردی خاطره، و به

طور جمعی، تاریخی است (حاجیان، ۱۳۸۸: ۱۴۵). لذا برای شناخت هویت ایرانی نگاه به گذشته و سرچشمه-های آغازین آن ضروری به نظر می‌رسد. «حماسه‌ها و اسطوره‌های ملی» یکی از بنیادهای هویت هر جامعه را می‌سازند. باید اقرار کرد که انسان عصر ماشین با همه تفکرات علمی خود، بی‌نیاز و فارغ از اندیشه‌های کهن بشری به ویژه اسطوره‌ها و حماسه‌ها نیست (دیلم صالحی، ۱۳۸۵: ۱۵). اسطوره و حماسه در ایران نیز یکی از عناصر هویتی عمده بوده است، اهمیت این عنصر هویت ساز و نادیده گرفته شدن آن طبق تحقیقات یاد شده ما را بر آن داشت که به تحلیل چنین متونی بپردازیم. در زبان فارسی چند کتاب وجود دارد که طی قرنهای متمادی روح قوم ایرانی را تغذیه کرده است، یکی از آن‌ها و شاید برترین آن‌ها شاهنامه فردوسی است. پیوند مردم از هر قشری چه با سواد و چه بی‌سواد، با این اثر، مستمر و همراه با ارادت بوده است. امروزه همگان بر این باورند که شاهنامه منبعی بسیار غنی از میراث مشترک ایرانیان است، که می‌توان استمرار هویت ایرانی را از دنیای اسطوره‌ها، حماسه‌ها تا واپسین فرمانروایان ساسانی در آن آشکارا دید (امیری اشکلک، ۱۳۸۵: ۶).

در دستگاه فکری فردوسی، «غیریت سازی» میان ایرانی و انیرانی مبنای اولیه وحدت سرزمینی و هویت ایرانیان به شمار می‌آمده است (معینی علمداری، ۱۳۸۳: ۴۶). همه پهلوانی‌ها، قهرمانی‌ها و دلیری‌ها، بر اساس نقل‌های شاهنامه، در این راستا بوده تا نشان داده شود که به رغم تهاجم عناصر انیرانی و شناور شدن مرزهای هویتی در دوره‌هایی از تاریخ ایران زمین، همواره زمینه برای تطهیر هویت و حفظ خلوص آن فراهم بوده است (دیلم صالحی، ۱۳۸۵: ۲۵). بنابراین می‌توان گفت در شاهنامه حداقل دو گفتمان قابل تشخیص است، گفتمان ایرانی که در تقابل با گفتمان انیرانی شکل گرفته است. شناخت هر یک از این گفتمان‌ها، ابعاد و مرزهای هر یک می‌تواند شناخت دقیقی از سند هویتی هر ایرانی یعنی شاهنامه را فراهم آورد و از طرفی می‌تواند سرمایه‌های گرانبهایی برای شناخت خود، فرا روی محققان قرار داده و نشان دهد که بسیاری از مولفه‌های امروز هویت ایرانی ریشه در گذشته‌های بسیار دور دارد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

به اعتقاد جنکینز بدون هویت اجتماعی، نمی‌توان از وجود اجتماع صحبت کرد. یعنی بدون وجود چارچوبهای مشخصی که شباهت‌ها و تفاوت‌ها را آشکار می‌سازند، افراد یک جامعه، امکان برقراری ارتباطی معنادار و مستمر میان خود را نخواهند داشت (جنکینز، ۱۳۸۱: ۷). بنابراین هنگامی که هویت ملی در بین مردم شکل بگیرد و اشخاص تحت آن تربیت شوند و همدیگر را بشناسند و زندگی خود را سامان دهند، هویت ملی نقش موثری پیدا می‌کند که حفظ یکپارچگی جغرافیایی کشور (تمامیت ارضی)، ایجاد وحدت و همدلی میان مردم و دولت، ایجاد انگیزه در رسیدن به آرمانهای مشترک، از آثار شکل‌گیری هویت ملی است. بر این اساس، می‌توان هویت ملی در ایران را، اراده با هم زیستن و به هم افتخار کردن در بین اقوام مختلف ایرانی دانست (لک، ۱۳۸۴: ۶۶). تحقیقات متعدد نشان داده‌اند (ملاصدقی، ۱۳۷۸ و شاه سنی، ۱۳۸۶ و شمشیری و نوشادی، ۱۳۸۷) که هنوز روند شکل‌دهی هویت ملی، مسیری سالم، منطقی و متناسب با واقعیت را پیدا نکرده است، همچنین رشد و گسترش پدیده جهانی شدن در سراسر دنیا و نفوذ گسترده و سریع آن در تمامی لایه‌های جامعه ایرانی، و به تعبیر دیگر فراگیر شدن اثرات آن، روند شکل‌گیری سالم هویت ملی را با چالشهای سنگین‌تری مواجه کرده است. بنابراین با برخوردی سطحی و ساده، امکان مقابله با اثرات این پدیده (جهانی شدن) و حفظ هویت اصیل ایرانی - اسلامی وجود ندارد، بلکه نیازمند شناخت عمیق و رویکردی پژوهشگرانه است.

از طرف دیگر باید توجه داشت که فرایند شکل‌گیری هویت ملی، از همان داستانهای فولکوریک که مادران برای فرزندانشان هنگام خواب رفتن می‌گویند و همچنین نخستین بازی‌های محلی و نیز شخصیت‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای که کودکان آنها را دوست دارند یا حتی از آنها می‌ترسند، آغاز می‌شود. شاهنامه به عنوان شاخص‌ترین مجموعه حماسی ادبیات ایران و اوج تلاش فرهنگی ملی ایران بخش عمده‌ای از افسانه و اسطوره‌های ذهن هر ایرانی را شکل می‌دهد، که از کودکی با آن مانوس گشته و در دیگر عناصر هویتی آنان ریشه دوانیده است. همچنین نقش این سند در حفظ زبان فارسی و تاریخ ایران «یعنی دو عامل اصلی و بنیادی هویت ملی» در شرایط بحرانی جامعه ایران و پس از آن، دلایل لازم برای شناخت عناصر بنیانی هویت ایرانی را در این سند هویت ملی فراهم می‌آورد. تعاریف مختلف از هویت بر این نکته اشتراک دارند که هویت همواره در برابر یک غیر و یا دیگری شکل می‌گیرد که بدون آن تشخیص هویت ممکن نیست. در این تحقیق نیز اعتقاد ما بر این

است که هویت ایرانی در شاهنامه در برابر یک دیگری شکل گرفته است که این دیگری گاه تورانیان، یونانیان و... بوده‌اند. بنابراین برای شناخت هویت در شاهنامه حداقل دو گفتمان می‌توان تشخیص داد، گفتمانی که به هویت ایرانی و ابعاد سازنده آن می‌پردازد و گفتمانی که بر هویت غیر ایرانی اشاره دارد که دربردارنده ابعاد هویتی است که عموماً در تقابل با هویت ایرانی قرار دارد و موجبات تشخیص بخشیدن به هویت ایرانی را فراهم می‌آورد. برای دستیابی به چنین شناختی از گفتمانهای هویتی در شاهنامه استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی، روشی مناسبی خواهد بود، چرا که علاوه بر تشخیص گفتمانهای هویتی و ابعاد و روابط موجود در هر گفتمان، این متن را در زمینه اجتماعی و فرهنگی بوجود آورنده آن نیز مورد بررسی قرار خواهد داد.

به طور کلی بررسی اسناد برجسته ملی و در راس آن شاهنامه به عنوان احیا کننده هویت ایرانی می‌تواند الگویی برای بسط و تقویت عناصر هویت ملی ایرانی امروز باشد.

۱-۳- اهداف تحقیق

بنابر نظر میلز گفتمان نه مجموعه‌ای انتزاعی از احکام، بلکه مجموعه‌ای از پاره گفتارها یا جمله‌ها و احکامی هستند که در بطن یک بافت اجتماعی وضع می‌شوند، در همان بافت اجتماعی تعیین می‌یابند، موجبات تداوم هستی آن بافت اجتماعی را فراهم می‌آورند (میلز ، ۱۳۸۲: ۱۹). بنابراین در بررسی شاهنامه به عنوان یک متن اهداف زیر پی‌گیری خواهد شد:

- ۱- شناخت ابعاد گفتمان هویت ایرانی در شاهنامه فردوسی.
- ۲- شناخت ابعاد گفتمان هویت ایرانی در شاهنامه فردوسی.
- ۳- شناخت شرایط اجتماعی، فرهنگی به وجود آورنده شاهنامه فردوسی.

۱-۴- سوالات اساسی تحقیق

پرسشهای اساسی و کلیدی که پیرامون هویت ایرانی در شاهنامه فردوسی قابل طرح می‌باشند، عبارتند از:

۱. گفتمان شکل گرفته پیرامون هویت ایرانی در شاهنامه چه ابعادی را در بر می‌گیرد؟
۲. گفتمان مربوط به هویت غیر ایرانی چه ابعادی را در بر گرفته است؟
۳. شرایط موقعیتی به وجود آورنده گفتمان هویتی در شاهنامه چه بوده است؟

۱-۵- تعریف مفاهیم

هویت

در زبان فارسی هویت به معنی صفت جوهری، ذات، هستی و وجوه منسوب به شی یا شخص و آنچه موجب شناسایی شخص یا چیزی می‌شود، به کار رفته است (عبداللهی و حسین بر، ۱۳۸۱: ۱۰۶ و شیخاوندی، ۱۳۸۰: ۷). هویت نوعی نمادسازی یا به عبارتی پدیده‌ای فرهنگی است که افراد، گروهها، اقوام یا مکان‌ها برای احراز موجودیت خود و تمایز از دیگران اتخاذ می‌نمایند. یکی از رایجترین شیوه‌های تعیین هویت نام و نامگذاری است؛ به طوری که هیچ فرد، گروه، قوم یا مملکتی بدون نام یافت نمی‌شود (امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۸۴:

۳۳)

هویت ایرانی

هویت ایرانی را می‌توان " احساس وابستگی به سرزمین، تاریخ، دولت و فرهنگ ایران، شناساندن خود به دیگران و بدین وسیله متمایز دانستن خود از آنها" تعریف کرد (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۰۸).

گفتمان

گفتمان، پدیده، مقوله یا جریانی اجتماعی است. به تعبیر بهتر گفتمان جریان و بستری است که دارای زمینه‌ای اجتماعی است. اظهارات و مطالب بیان شده، گزاره‌ها و قضایای مطرح شده، کلمات و عبارات مورد استفاده و معانی آنها جملگی بستگی به این نکته دارند که مطالب بیان شده، گزاره‌های مطرح شده، قضایای مفروض و ... کی، کجا، چگونه، توسط چه کسی، له یا علیه چه چیزی یا چه کسی صورت گرفته‌اند. به بیان دیگر بستر زمانی، مکانی، موارد مورد استفاده و سوژه‌های استفاده کننده هر مطلب، گزاره و قضیه تعیین کننده شکل، نوع و محتوای هر گفتمان به شمار می‌روند (مک‌دانل، ۱۳۸۰: ۵۶) گفتمانهای مختلف، مفاهیم^۱ و مقولات^۲ مختلفی ارائه می‌کنند. پاره‌ای مواقع می-

۱ Concepts

۲ Categories

توان مفاهیمی را که در چارچوب یک گفتمان ارائه شده‌اند، برگرفت و آنها را مجدداً در گفتمانی دیگر بازاندیشی و ارائه نمود، ولی همیشه چنین نیست (همان: ۵۹)

تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان انتقادی، زبان را به عنوان عملی اجتماعی در ارتباط با ایدئولوژی، قدرت، تاریخ و جامعه در سطح متن مورد مطالعه قرار می‌دهد. صاحب‌نظران این رهیافت در حوزه نقد ادبی برآنند که در تحلیل متن‌های ادبی افزون بر جنبه‌های صوری و واژگانی، عوامل گوناگون فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نقش دارند. در تحلیل گفتمان، برخلاف تحلیل‌های سنتی زبان‌شناسان تحلیل متن، دیگر صرفاً با عناصر لغوی تشکیل دهنده جمله به عنوان اصلی‌ترین مبنای تشریح معنا یعنی زمینه متن یا همبافت سروکار نداریم؛ بلکه فراتر از آن به عوامل بیرون از متن، یعنی بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی و غیره توجه داریم (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۸). این روش در شناخت تبعیضها، نابرابریها، کشف خود و دیگری و شناساندن نوع نگاه نویسنده و جنبه‌های ایدئولوژی در آثار ادبی کارآمد است. این شیوه با ابزار زبان‌شناختی می‌تواند لایه‌های زیرین معانی متون را با استفاده از عواملی چون بافت تاریخی، روابط قدرت، نهادها و فرایندهای اجتماعی و ایدئولوژیکی آشکار کند.

فصل دوم

ادبیات نظری تحقیق